

ХИВА ХОНЛИГИДАГИ МАДРАСАЛАР ВА УЛАРНИНГ ХОНЛИК МАДАНИЙ-МАЪНАВИЙ ҲАЁТИДА ТУТГАН ЎРНИ

¹Сабурова Севара

ТИТУ катта ўқитувчиси, т.ф.н.

²Юсупова Мазлума, 1- курс талабаси

МЕДРЕСЫ В ХИВИНСКОМ ХАНСТВЕ И ИХ РОЛЬ В КУЛЬТУРНОЙ И ДУХОВНОЙ ЖЫЗНИ ГОСУДАРСТВА

¹Сабурова Севара, ст. преп. Ташкентского
университета экономики и технологий,
кандидат исторических наук

²Юсупова Мазлума, студент 1-го курса

MADRASAS IN THE KHANATE OF KHIVA AND THEIR ROLE IN THE CULTURAL AND SPIRITUAL LIFE OF THE STATE

¹Saburova Sevара, senior lecturer, Tashkent University of
Economics and Technology, PhD(historical sciences)

²Yusupova Mazluma, student of 1 year

¹Tel: +998 90 – 347-60-51;

¹e-mail:

svrsaburova@mail.com

² <https://orcid.org/0009-0001-9800-1729>

Аннотация: Мақолада Хива хонлигидаги мадрасалар ва уларнинг хонлик маданий-маънавий ҳаётида тутган ўрни таҳлил қилинган. Хонликдаги мадрасаларда таълим сифати ўрганилиб, уларни маънавий-маърифий муҳит таъсирига баҳо берилган.

Калит сўзлар: Хонлик, мадраса, таълим сифати, вақф, шайх ул-ислом, мударрис, муаззин, мутавалли.

Аннотация: В статье проведён анализ деятельности медресе в Хивинском ханства и их роль в культурной и духовной жизни ханства. Изучено качество образования в медресе ханства и оценено их влияние на духовность- просветительства среде.

Ключевые слова: ханство, медресе, качество образования, вақф, шейхуль-ислам, мударрис, муэдзин, мутавалли.

Abstract: The article analyzes madrasas in Khiva Khanate and their role in the cultural and spiritual life of the Khanate. The quality of education in madrasas in the Khanate was studied and their impact on the spiritual and educational environment was evaluated.

Keywords: Khanate, madrasa, quality of education, waqf, shaykh ul-Islam, mudarris, muezzin, mutawalli.

Кириш. Хоразм қадимий тарих ва бой маданий-адабий анъаналар марказларидан бири. Хива бутун дунё тан олган тарихий шаҳар эканлиги, бу заминда жаҳонга машҳур алломалар, шоирлар, наққошлар етишиб чикқанлиги ҳаммамизга маълум.

Маълумки, таълим соҳаси маданий-маънавий ҳаётнинг ҳаракатлантирувчи кучи, унинг муҳим пойдеворидир. Шундай экан,

ўтмишда аждодларимизнинг саводхонлиги, маданий-маънавий ҳаёт даражасига баҳо бериш, ўз навбатида, мактаб ва мадрасалар фаолияти, уларнинг аҳоли кундалик турмуш тарзида тутган ўрнини тадқиқ этишни талаб қилади. Ватанамиз дунёга нафақат илму-уламолар юрти сифатида, балки мадрасалари билан ҳам донг таратган. Дастлаб масжидлар, устозларнинг уйлари дарсхоналар вазифасини ўтаб турди. Кейинроқ эса

мадрасалар таълим маскани сифатида мусулмон ўлкаларида бирин-кетин пайдо бўла бошлади. Мадраса ҳақида аксарият ислом энциклопедияларида деярли бир хил таъриф берилган[1]. Унга кўра, исломнинг тарқалиши билан боғлиқ бўлган олий ўқув юртининг мадраса таълими услуби бутун мусулмон оламига кенг ёйилган кейинги асрларда унинг таъсирида Европада ҳам XII – XIII асрларга келиб илк университетлар пайдо бўлган.

Хива хонлиги XIX аср бошлари ва XX асрнинг биринчи ярмида Ўрта Осиё халқларининг сиёсий, иқтисодий ва маданий ҳаётида катта роль ўйнаган. Хонликнинг геополитик ва миллий манфаатлари кенг ҳудудларга тарқалган бўлиб, унинг чегараси шимолдан Россия, жанубдан Эрон ва Афғонистон, шарқдан Бухоро амирлиги ва Қўқон хонлиги билан чегараланган.

Архив ҳужжатларида Муҳаммад Раҳимхон II давридаги қуйидаги мадрасалар рўйхати келтирилган:[2] Мадрасаи Ҳазрат Паҳлавон, Мадрасаи Мозори Шариф, Мадрасаи Сайид Моҳи Рўйиҷон, Мадрасаи Тўрт Шохбоз бобо, Мадрасаи Нуруллоҳбек, Мадрасаи Рофанак, Мадрасаи Отажон тўра, Мадрасаи Сайид Ҳомид тўра, Мадрасаи Мусо тўра, Мадрасаи Иброҳим хўжа, Мадрасаи Ислом хўжа, Мадрасаи Сайид Муҳаммадхон, Мехтарободдаги Муҳаммад Раҳимхон II нинг мадрасаси, Мадрасаи Жуманберди, Мадрасаи Чўбин, Мадрасаи Муҳаммад Юсуф ясовул, Мадрасаи Эшмурод мироб, Мадрасаи Қорақўз, Мадрасаи Сайид Ниёзбой, Мадрасаи Муҳаммад Муродбой Батхон, Шохимардондаги Муҳаммад Мурод девонбеги мадрасаси, Мадрасаи Муҳаммад Расулбой мирзабоши, Мадрасаи Қадам ясовулбоши, Мадрасаи Мамат махрам, Мадрасаи Шох Қаландар, Мадрасаи Хозачи, Мадрасаи Тиллабой, Мадрасаи Худойберган карвонбоши, Мадрасаи Мирза сарроф, Мадрасаи Абдурасулбой, Мадрасаи Полвон Ниёз қори, Мадрасаи Бекниёз Фаришли, Мадрасаи Бойжон жувозчи.

Шу ҳужжат маълумотларига қараганда, мазкур мадрасаларда 122 та охунд, 120 та имом, муаззин, яна сувчи (мешкобчи) ва сартарошлар 3300 талаба хизматида бўлган[3].

Хива Ўрта Осиёда мадрасалари кўплиги жиҳатидан фақат Бухородан кейин иккинчи ўринни эгаллаган. Изланишлар шуни кўрсатадики, XIX аср охири ва XX аср бошларида Хивада 65 та мадраса бўлиб, уларнинг 54 таси шаҳарда,

11 таси шаҳар атрофида жойлашган эди[4]. И.М.Мўминов таъкидлаганидек, “Хива ҳам гарчи ислом динининг шарқдаги “Муқаддас шаҳри” ҳисобланган Бухоро билан масжид ва мадрасалар сони жиҳатидан тенглаша олмаса-да, бу соҳада Бухородан қолишмайди”[5].

Мадрасаларнинг 10 таси Хива хонлари, 20 дан зиёди эса хон авлодлари, бийлар ва диний маҳкама уламолари томонидан қурилган. Одатда, мадраса қуришни ният қилган киши усталарни тўплаб, лойиҳа бўйича танлов ўтказган. Энг мақбул лойиҳа олиниб, ишга киришилган. Масалан, Муҳаммад Аминхон мадрасасини қуриш учун танлов эълон қилинган ва устабоши Абдулла “жин” чизган лойиҳа манзур бўлган[6].

Мадраса қурмоқчи бўлган киши, аввало, барчани йиғиб, хайр-эҳсон берган, соҳибкор (қурилиш бошлиғи) ҳисоб-қитоб юритувчи девонбеги тайинланган[7].

Хивада энг йирик мадрасалардан бири – 1851 йилда Муҳаммад Аминхон қурдирган икки қаватли мадраса бўлиб, у 125 ҳужрадан иборат. Мадрасада 260 та талаба таҳсил олган ва унга 35 325 таноб серҳосил ерлар вақф қилинган[6].

Шаҳардаги энг кичик мадраса эса 1888 йилда Бойжон жувозчи томонидан ўз авлодлари таҳсил олишига мўлжаллаб қурилган бўлиб, атиги 4 та ҳужрадан иборат бўлган.

Мадрасаларнинг тузилиши ўзига хос бўлиб, ҳар бир ҳужрада 2-3 та талаба яшаган. Барча ҳужра эшиклари ҳовлига қаратиб қурилган ва ҳар бир ҳужрада ўчоқ ўрнатилган. Яшаш шароитлари нисбатан яхши ташкил этилган.

Ҳар бир мадраса бошқаруви қуйидагича тузилган: мадрасанинг мутаваллиси, муаззини, охунлари ёки мударрислари (ўқитувчилари), фарроши, сартароши ва мешкобчи (сувчи)си бўлган.

Мутавалли (арабча сўз.) – диний муассасаларда хайр-эҳсон маблағлари ва хўжалик ишлари билан шуғулланувчи хўжалик нозири[9]. Мутаваллининг вазифаси вақф мулкини, вақф мулкidan фойдаланишни ва ундан келадиган даромадни назорат қилиш, уни тақсимлаш, ижарага бериш, охун ва мударрисларга маош тўловчи диний амалдор. У ўқув ишларига аралашмаган. Хива хонлари архивида мутаваллиларнинг вақф ерларидаги фаолиятлари жуда аниқ кўрсатилган[10]. 1265 (1848-1849) йили Отаназар деган мутавалли

бўлган, 10 тилло маош олган[11] ва 28 навқари бўлган[12].

Мутаваллилар мадрасаларга ҳам қарар ва, бундан ташқари, бошқа мамлакатларга элчи бўлиб ҳам борар эдилар.

Муаззин (арабча сўз.) – масжидда азон айтиб, намозга чорловчи шахс. Муаззин халқ тилида “сўфи” деб юритилган.

Мударрис (арабча сўз.) – мадраса ўқитувчиси. Илгари мударрислар илоҳиёт фанидан дарс берган. Ҳозир Шарқ мамлакатларидаги мадрасалар ва диний университетларда фақат диний илмлардан эмас, балки дунёвий фанлардан дарс берувчилар ҳам мударрис деб аталади[13].

Илмли, ўқимишли кишилардан тайинланган мударрислар, талабаларнинг билим олишлари учун энг асосий жавобгар шахс саналган.

Охун (арабча сўз.) – ваъзхон, нотик, дин тарғиботчиси. Мулло, муаллим, устоз маъноларини билдиради. Катта мадрасаларда охунлар сони кўп бўлган. Масалан, Оллоқулихон мадрасасида 7 та охун, 2 та муаззин, 2 та, 2 та фаррош, 1 та сартарош ва мешқобчи хизмат қилганлар[14]. Мударрис ва охунлар ўзлари таълим берган мадрасанинг вақфидан маош олиб турганлар, мадраса уларга хужра ҳам берган.

Мадрасалар куриб битказилиши билан хон томонидан уларга махсус вақф ерлари ажратилиб, барча мол-мулк шайх ул-ислом томонидан муҳрланиб, қонунийлаштирилган. Архив ҳужжатлари асосида бир мадрасага ажратилган вақф ва ундан олинган ҳосилнинг қандай тақсимланганлигини кўриб чиқайлик: “Санайи 1275 йил сафар ойининг тўртламчиси, шанба куни (1858 йил 18 сентябрь)” Қутлуғ Мурод иноқ мадрасаси вақфи ҳисобидан 1880 ботмон ғалла (Хива ботмони 20 килога тенг – муаллиф А.Абдурашулов изоҳи) қабул қилинган ва қуйидагича тақсимланган: камбағалларга “ушр” (кавсан) тариқасида 50 ботмон, мутаваллига 180 ботмон, иккала охунга 324 ботмон, муаззин билан имомга 130 ботмон, фаррошга 50 ботмон, сартарошга 50 ботмон. Қолган 1160 ботмон ўқувчилар ўртасида тақсимланган: олий курс талабаларига (улар 29 нафар) 21 ботмондан жами 616 ботмон, ўрта курс талабаларига (18 нафар) 10,5 ботмондан жами 191 ботмон, кичик курс ўқувчиларига (48 нафар) 5 ботмондан жами 255 ботмон ғалла тарқатилган” [15].

Совет даври тарихчилари Ўрта Осиёни гўё қолоқ, маданияти паст деб дунё аҳлига таништириш мақсадида ярим асрдан ортиқ вақт мобайнида “1913 йилда Туркистон худудидаги аҳолининг атиги 2 фоизи саводли бўлган”, деган ўта тутуриқсиз, бемаъни даъво юритиб келишди. Агарда ушбу рақамни ўша вақтда аҳолининг рус графикасини билиш миқдорига нисбатан қўлланса. Ҳақиқатга тўғри келади. Аммо, ўрта асрлардан бошлаб адабиёт, санъат ва маданият тараққий этган Ўрта Осиё давлатларида аҳолининг саводлилик даражаси Европага нисбатан юқори бўлганлиги сир эмас.

Умуман, Хива хонлиги худудида XIX аср охири XX аср бошларида 120 та мадраса, 63 та қорихона, 1636 та масжид, 200 дан ортиқ “авлиё”ларнинг қабри ҳамда 25 500 та уламо (эшон, мулла, охун, муфти ва бошқалар) бор эди[16]. Агарда 1909 йилдаги маълумотларга суянадиган бўлсак, хонлик худудида эса 1500 мактаб бўлиб, буларда 45 минг талаба ўқирди[17].

Совет солномачилари ўша даврда мадрасаларда таҳсил олиш пуллик бўлиб, бунга кўпчиликнинг имкони йўқ эди, камбағал кишиларнинг болалари саводсиз бўлиб кетишарди, деган асосиз даъволарни илгари суриб келишади. Ҳолбуки, манбаларда қайд қилинишича, аксари талабаларга ҳатто нафақа ҳам тўланган, яъни ғалла тақсимланган. Бу ҳол фақат биргина вақфи етарли бадавлат мадрасага хос эмас, барча мадрасаларга тегишли, қонуний мустаҳкамланган қоида эди.

Хонликда таълим тарбия ишлари билан бутунлай диний муассасалар шуғулланарди. Улар бутун маънавий ҳаётнинг ягона маркази эди.

Илм олувчи муассаса мадрасаларлар бўлган. Мадрасалар тўғрисида Е. Желябужский шундай ёзади: “Хива ва туркманлар юртида мадраса ва ўқув юртлари жуда кўп. Уларнинг қурилиши ва фаолияти учун ҳукмдорлар ҳам, халқ ҳам кучли жонбозлик кўрсатишади. Масалан, Хивада бир неча мадрасалар мавжуд, айниқса, Мадаминхон мадрасаси машҳурдир. Халқни ўқитиш ва маълумотли қилиш билан диндорлар шуғулланишади. Аммо, саводхонлар жуда катта фоизни ташкил қилса ҳам, ўрта осиеликлар ўзларининг диний урф-одатларга берилгани билан ажралиб турадилар”[18].

“Мадаминхон мадрасаси, -деб ёзади, 1863 йилда Х.Вамбери – карвон сарой типиде қурилган

бўлиб, ёнидаги минораси хоннинг ҳалокати ту-
файли битмай қолган. Мадрасанинг 130 хужраси
260 талаба учун мўлжалланган. Мадраса йилига
12 000 Хива ботмони миқдорида буғдой ва 5000
тилла пул даромад қилади. Даромад шундай
тақсимланади: 5 та охун 3000 ботмон буғдой, 150
тилла, 1 та имом 2000 ботмон буғдой, 40 тилла, 1
та муаззин 200 ботмон буғдой, 40 тилла, 2 та хиз-
матчи 200 ботмон буғдой 40 тилла, 1 та саргарош
200 ботмон буғдой 40 тилла, 2 та мутавалли барча
даромаднинг ўндан бирини олади. Қолгани тала-
баларга тақсимланади, улар уч синфга бўлинади.
1- синф 60 ботмон буғдой, 4 тилла, 2- синф 30
ботмон буғдой, 2 тилла, 3- синф 15 ботмон
буғдой, 1,32 тилла”[19].

Мадрасани тугатган талабалар имтиҳондан
ўтишган. Бунинг учун хон томонидан “махсус
хайъат” тузилар, унинг таркибига баъзида хон-
нинг ўзи, кўпгина валиахд, қози калон (бош қози),
қози ўрда (шаҳар қозиси) ва бошқа бир қанча
уламолар киришарди. Имтиҳондан муваффақият-
ли ўтган талабаларга муфти, аълам, охун, мукар-
рир (мадраса котиблари) унвони бериларди.
Битказувчилар илоҳиёт илмини мукамал ўзлаш-
тирар, айна кезде дунёвий илмлардан хабардор
бўлишарди. Хива мадрасаларини тугатган талаба-
лар орасида шоирлар, муаррихлар, хаттотлар,
олим ва фузало кишилар етишиб чиққани
фикримизнинг далилидир.

Хива мадрасаларининг шуҳрати бошқа
мамлакатларга ҳам ёйилган эди. Қардош халқлар
вакиллари Зелилий, Саидий, Махтумқули ка-
би сиймолар ҳам Хива мадрасаларида таҳсил ол-
дилар. Ҳатто, Ҳиндистоннинг буюк давлат арбо-
би Жавоҳарлабал Нерунинг бобоси ҳам Хива
мадрасасида таҳсил олган эди[20].

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, юқорида
келтирилган мисоллар хонликда халқ маданий
ҳаётида муҳим ўрин тугатган илм-фан, маориф, ада-
биёт, санъат жабҳаларида мустамлакачилар-нинг
тазйиқ ва таъсирига қарамасдан, салмоқли ижо-
бий натижаларга эришилди. Бу жараённинг риво-
жида, самарали натижаларида аввало, ижодкор
халқ салоҳияти, қолаверса, Муҳаммад Раҳимхон
II Ферузнинг ҳомийлиги, ташаббускорлиги ҳамда
шахсий иштирокининг ўрни алоҳидадир. Ўша
даврларда маданият соҳаларида эришилган
ютуқлар халқ маънавий-маданий савиясининг
ўзига хос юксалишидан ҳам далолат беради. Хива

хонлигида маданиятнинг бу даврда етишиб
чиққан йирик намояндалари томонидан яратилган
асарлар, санъат дурдоналари ва улар амалга
оширган бошқа талайгина ижодий ишлар на
фақат Хоразм диёри, балки Марказий Осиё,
қолаверса, жаҳон маданияти хазинасига
қўшилган салмоқли ҳисса бўлди.

Адабиётлар:

1. Қаранг: Мадраса (медресе) // Ислам. Энциклопедический словарь. М.: “Наука”, 1991. С.149; Мадраса // Ислам. Энциклопедия А-Х / З.Хусниддинов таҳрири остида. Т., ЎзМЭ, 20004. 147-б.
2. ЎзМДА, ф. – И – 125, рўйхат 1, иш 596, 1, 15-в.
3. ЎзМДА, ф. – И – 125, рўйхат 1, иш 596, 1, 15-в.
4. Абдурасулов А. Хива. (Тарихий-этнографик очерклар.) Т.: “Ўзбекистон”, 1997. 43, 44- б.
5. Мўминов И.М. Танланган асарлар. 1- жилд. Т.: “Фан”, 1969. 172-б.
6. Абдурасулов А. Кўрсатилган асар, 43, 44- б.
7. Ўша ерда.
8. Ғуломов Я.Ғ. Памятники Хивы. Т.: Изд. УзАН, 1941. С.40.
9. Сапаев Р., Авезметов Ш. Ўзбек тилидаги арабча ва форсча сўзлар луғати. Т.: “Ўқитувчи”, 1996, 154-б.
10. Иванов П.П. Архив Хивинских ханов XIX в. Л.: ГПБ, 1940. С.150-153.
11. Иванов П.П. Кўрсатилган асар, 203, 204- б.
12. Ўша ерда.
13. Чориев З. Тарих атамаларининг қисқача изоҳли луғати. Т.: “Шарқ”, 1999. 78. 79- б.
14. ЎзМДА, ф. – И – 125, рўйхат 1, иш 596, 8- в.
15. Абдурасулов А. кўрсатилган асар. Муфассал қаранг: Иванов П.П. Архив Хивинских ханов XIX в. Л.: ГПБ, 1940. С.150.
16. Иштирокиюн газетаси. 1919 йил 19 июль.
17. ЦГА УзССР, ф. 1009, д.9, л.10.
18. Желябужский Е. Очерки завоевания Хивы. М.: Б.и., 1875. С.6.
19. Вамбери Х. Путешествие по Средней Азии. М.: “И.Мамонтова”, 1867. С.164.
20. Орипов А. Ҳақгўй шоир. “Совет Ўзбекистони”, 1988. 14 апрель.